

складний шлях формування, виробила неперевершені зразки народного свідомісного відображення інформації (життя), ніби цим пізніше ствердивши думку В.М.Гнатюка, що «... народу без поезії і без творчості нема, і тому кожний народ, від найкультурнішого до найпримітивнішого, заступлений у всесвітнім фольклорі» [4, 190].

Література:

1. Буряк В.Д. Архетипологія К.Г. Юнга і системність фольклорного мислення // Национальная психология и духовные ценности народа. - Днепропетровськ, 1994
2. Буряк В.Д. Магічно-величальна обрядовість як інформаційна система фольклорної свідомості // Народознавчі аспекти фольклору, мови та літератури Придніпров'я. Збірник наукових праць -Дніпропетровськ, 1995
3. Буряк В.Д. Регіональні особливості творчого стану сучасної поетичної народної свідомості Придніпров'я і головні критерії збереження її образного генофонду // Фольклор і говори Наддніпрянщини. Збірник наукових праць - Дніпропетровськ, 1997
4. Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість -К.,1966.
5. Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к поэтическому творчеству //Архетип и символ -М., 1991.

Володимир СТУПІНСЬКИЙ (Тернопіль)

КОМПАРАТИВІСТСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ В.ГНАТЮКА ОБРАЗУ ОПРИШКА В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

З'явившись на світ останнього року ХІХ століття, праця В.Гнатюка [2], стала визначним явищем не тільки у фольклористиці, а й літературознавстві. Вона створена на засадах порівняльно-історичного методу: через встановлення подібностей, шляхів міграції

та історичного розвитку образів, сюжетів тощо. Зазначимо, що Гнатюківська стаття доводить факт активного функціонування образу опришка Яна (Яношіка, Івася) не тільки у словацькому, але й польському, українському фольклорі. При тому автор в процесі розкриття проблеми міграції та образу опришка (в умовах тодішнього державного утворення під назвою Австро-Угорська імперія), наводить порівняльні паралелі, беручи за основу приналежність до титульної нації (словаки, поляки, українці), не вникаючи у природу народностей. Таким чином, дещо слабшим у роботі видається аспект чіткої дефініції фольклорного життя опришка у гуцульському, бойківському і лемківському народному побутуванні. Це, однак, зовсім не знижує наукової значущості дослідження, а, навпаки, дає простір для нових пошуків. В.Гнатюк чітко структурує роботу, виділивши основні теми (розділи):

1. Загальні уваги про опришків.
2. Яношік в обличчю історії.
3. Яношік в народній поезії.
4. Баляди про Яношіка.

Перед нами — класичний зразок дослідження, яке дає поштовх до “вивчення нації через її розповідність” [1, 559]. “Кожного, що займається фольклором, мусить вдарити факт великого числа пісень і прозових переказів про опришків. І не диво. Опришківство тревало довгі роки, головний його контингент рекрутувався з простого народу, стикався з народом на кождім кроці, переживав з ним добрі і злі хвилі, тож і неможливою було би річчю, аби не полишив у народній пам'яті ніяких слідів про себе. В науці однак не звернено доси на опришківство тільки уваги, на скільки воно заслуговує — говорю тут головню про карпатських опришків — і то ані з фольклорного, ані з історичного боку”, — такою преамбулою-закликом починає В.Гнатюк розвідку, здійснюючи екскурс в історію питання. В першу чергу, звертає увагу дослідник, доступу до багатого матеріалу про опришківство заважає його розкиданість. Пересічному русинові найбільш доступними є “Народ. пісни Галицкой і Угорской Руси” Я. Головацького. Ратує дослідник і за те, що “окремої збірки з піснями і переказами про карпатських опришків доси не видано нігде. Виймок становлять тут лише уїнші розвідки Ю.Целевича, друковані зпершу в фейлетонах “Діла, а пізніше зібрані і видані в “Руській історичній Бібліотечі” т. XIX” [2, 1]. На часі, констатує автор, кроїтка робота в архівах над кримінальними актами про процеси над опришками. Причини виникнення опришківського руху, ідучи за доктором Бальцером, В.Гнатюк бачить в наступному:

- 1) початок опришківства припадає на XVI ст.;
- 2) участь у русі беруть усі вікові і соціальні категорії населення Карпат;
- 3) до збійництва причинилися політичні і соціальні відносини попередніх віків;
- 4) нищення майна селян внаслідок безкінечних воєн і грабунків привело до масових протестів;
- 5) вербування у військо призводило до порушення моральних устоїв і цінностей по завершенні служби і бажання легко жити.

Пошук правди в опришківстві, тій крайній точці, за якою інших шляхів впливу на кривдників уже не було, спричинився до крайнього радикалізму руху. До того ж, В.Гнатюк не приховує і факту, що сюди масово йшли волоцюги, пройдисвіти, шахраї, бездомники, а то й професійні вбивці. Цей дискурс "розуміння нації як однієї з головних структур ідеологічної амбівалентності в культурних образах "сучасності" [1, 560] – надає дослідженню В.Гнатюка абсолютної актуальності. Він не уникає "аналітичного пажуралізму як форми критичного підходу щодо культурних надбань нації" [1, 559], свідомо йде на розкриття "дволикого дискурсу нації" [1, 559].

Як і будь-який довготривалий процес, опришківство поступово викристалізовувало певні чіткі правила. Серед них – мало чи не за моральний обов'язок вважав молодий горянин Карпат декілька років віддати опришківству, а потім спокійно вести осідле газдівське життя. Таким чином, участь у русі формувала певні засадничі дисциплінарні, моральні й разом з тим ідеологічні (патріотичні) правила поведінки в суспільстві, а в цілому - корегувала саме суспільне життя гуцулів, лемків, бойків. Слабка офіційна влада втрачав свої важелі, їх відбирало опришківство: воно допомагало селянам чинити судові справи тощо. Тим самим завойовувався у простих селян авторитет, який працював на опришка. До того ж, знищити бунтівників офіційна влада не могла ще й тому, що «слаба комунікація гірська, брак доріг і проходів - все отее дуже стояло на помочи опришкам...:

Janiczku, Janiczku, sfoznu pochliczku,

Hej ty wiesz no borach o každy m chodniczku”

(Янічку, Янічку, спритний хлопче,

Ти знаєш у борах кожду стежину. Пер. авт.)

Характеризуючи народнописенну творчість про опришків, В.Гнатюк здійснює надзвичайно цікаву класифікацію: іде за календарним принципом, пояснюючи його логіку так: активність

опришків розпочиналася з настанням весни і закінчувалась з початком зими:

На високій полонині ізродили рижки:

Та ци підем, пане брате, на весні в опришки?

(зап. Я. Головацького)

Відчайдухи-опришки наводили страх на навколишні села і містечка, про що свідчить словацька пісня у запису П. Добшинського (P. Dobšinsky):

Kľoňte sa chalupu, traste sa kaštiele!

Vo koľo š Japošik na paloš pačiaga.

(Хиліться хатини, тремтять костели.

Бо когось Яношік на палю насадить)

І причини пошуку наживи знаходимо як в гуцульському, так і лемківському фольклорі. Пор.:

Їдуть брики до Улики, все ковані коні.

Ходім, братя, в гайдамаки, чуем за червоні.

.....
Пішов любко у опришки на штири неділі,
Чей принесе своїй жінці сороківці білі.

.....
Кеби ми ся бучок розвив, зелена Сьвідова,
Не єдна би опустіла жидівска комора.

Надзвичайно цікавим свідченням міграції сюжету про опришків є запис В. Гнатюком від брата Гілярка в с. Пужники Бучацького повіту (вересень 1895 р.). Мова йде про те, як опришкам шляхом обману вдалося позбавити майже всього майна скупого шинкаря. Розчинена на тонкому гуморі, гострою інтригою та елементами драматичної гри, оповідка була надзвичайно популярною. Фольклорист зауважує: "Оповідане се замітне й тим, що вказує на популярність опришків і їх розголос з тої причини. Бучацький повіт віддалений значно від гір, а проте оповідання про опришків подибувають ся в ньому і то з льокальними примітами. Замітний в ньому також язовий утративізм" [2, 8].

Загальним місцем у героїчному фольклорі є тема про законані скарби. Не обминає її у дослідженні В. Гнатюк, наводячи зразки записів з різних карпатських етнічних територій, як то:

пол. Jaworze, jaworze, coś taki pękaty?

Juž ci są pod tobą zbójeckie dukaty?

(Їворе, яворе, чому такий гордий?)

(Невже під тобою збійницькі дукати?)

гуц. А мут ровти ізбивати, за нами сонгги,

А ми будем з файнов дівков мед-горівку пити.
 Будут ровти ізбивати, а мут нас шукати,
 А ми будем з фанов дівков пити і гуляти.

Те, що героїзувалося в опришках знедоленим людом, на абсолютній антитезі трансформувалось у офіційних документах, свідченнях. В.Гнатюк подає переказ рукопису Франца Кляйна 1897 р.: “1809 р. напали розбійники дня 7 липня почію на заможного селянина Томаша Тимку в селі Тихім під Чорним Дунайцем. Розібрали чоловіка і жінку догола, звязали їм руки і ноги і парили їх горячим смальцем та розпеченим залізом по цілім тілі, маючи намір змусити їх тим способом до вказання сховку з грішми” [2, 11].

Страшні муки терпіли й опришки від офіційної влади. Ось факт, зафіксований у словацькому фольклорі (з конкретною вказівкою місця кари — у містечку Святий Мікулаш):

Mikolasz, Mikolasz, mikolaskie mostki,

Tam się rozsyrują z dobrych chłopców kostki.

(Мікулаш, Мікулаш, мікуластські містки,

Там розсипаються з добрих хлопців кістки).

Завершуючи I розділ “Загальні уваги про опришків”, дослідник зауважує, що опришківський рух тривав аж до XIX ст., в останні десятиліття помітно втрачаючи у силі. Посилаючись на думку професора Варшавського університету Августа Вжесьньовського, В.Гнатюк наводить факти “про двох татарських збійників Войтка Матея з Закопаного і Войтка Гола з Ольчі. Перший з них напав останній раз на закопанського “баца” 1866 р. і шукаючи за грішми, убив дівчину... Ю.Целевич уважав останнім опришком Драгарюка — от його слова: “Останній пушкарський ватажок був Гуцул Чурик, убитий 1876 р. і за те вбивство повісили 1877 р. в Коломиї останнього гуцульського опришка Драгарюка. Про того Драгарюка є вже й пісні зложені” [2, 12].

Дослідник критично ставиться до оцінки опришківства представниками офіційної науки, справедливо вважаючи, що в цих розвідках практично не розмежовано звичайні злочини і приналежність до них опришків. Нема наведено у поданих матеріалах і основних цій опришківства.

Пристаюючи до детального аналізу образу словацького опришка Яношіка, дослідник будує свою методику на компаративістичних засадах. Він проводить прямі паралелі між образом Яношіка у словацькому (польському, лемківському) фольклорі, Олекси Довбуша у гуцульському та Івана Кармелюка у

волинсько-подільському. Основним історичним джерелом, на яке спирається В. Гнатюк, є акти з процесу опришка Яношіка, опрацьовані і оприлюднені 1880 року словацьким дослідником Павлом Добшинським. Його цитує український дослідник: "Представмо собі гори і околиці при жерелах Римави, Сланої, Грона, Горнада, Попраду, Вагу, Орави, Турца, Нітри, Кисуцої та пограничні місцевости Морави, Шлезка і Галичини аж по Дунаєць; на величезнім тім просторі почав від 1711 р. розбивати славний опришок, Яношік (Івась). Подані понизше відомости про нього взяті з судових актів, що лежать в архіві Лінтовської столиці, Св. Мікулаші, під назвою *Fassio Janosikiana, anno 1613, die mensis Martii*; в них названий він: *adilis Georgins Janosich Tyarchoviensis, latronum et praedonum antesignanus*. Попередником Яношіка в розбою був в тій околиці Томаш Угорчик, званий також Угриком і Гурецом. До його шайки належали: Павло Братик, Врабець зі Сташкова, Ковальський з Ракової, Багар, Туряк, Габорчик і Ваврек з Польщі; крім них належали до шайки ще: Куба Хластяк, Ковачик або Моравчик з Морави, високий і Рудий Андрій з Кисуцої Довгої, Сатора, Ваврек, Зрадовський, Павло Млинарчик, що перейшли опісля до шайки Яношіка. Сам Угорчик зізнав, що його забрали від коний два старші розбійники, Топориско і Дрозд, і що він мусів заприсягти їм девять разів вірність..." [2, 13]. Географію походження побратимів акт дає найповнішу, і вона свідчить як про всеохопність опришківського руху, так і авторитет Яношіка-ватажка, доля якого, на жаль, була типовою для тогочасного повстанця: смертна кара через повішення.

Про надзвичайну популярність Яношіка свідчить факт появи у народній творчості великої кількості переказів і оповідань про нього, головними героями яких до появи Яношіка були інші особи. Їхні героїчні вчинки тепер приписувались новочасному авторитету — захиснику знедолених. Така трансформація сюжетів у фольклорі є типовою. У переказах поряд з героєм фігурують і особи, які не могли хронологічно бути разом. Гнатюк наводить приклад Суровця, який діяв пізніше, аніж Яношік. Народ зачислив Суровця до товаришів Яношіка тому, що той доповнював у когорті побратимів святе число дванадцять.

Досліджує фольклорист і таку сферу етнографії як простонародний малюнок, у якому опришки представлені у зелених сорочках, поясах, білих або сивавих холодниках, постолах з чорними шдв'язками, в сіряках з високими капелюхами на голові, з самопальними стрільбами на плечах і топірцями в руках. На інших малюнках представлений Яношік, який жене стадо білих угорських

волів, або стоїть в лісі над котлом, наповненим дукатами тощо. В.Гнатюк зауважує, що "подібних малюнків можна було б відшукати далеко більше, коли б хто кинув ся за ними по селянських хатах в татрянських околицях" [2, 16].

Словацький поет Янко Кроль відвідав у 1844–1847 рр. села Касновець і Кокаву з метою розвідки про діяльність Яношіка. Матій Здутів, мешканець с.Кокави, оповів йому ряд історій, присвячених Яношіку, селянин мав у себе поему явно, як зауважує В.Гнатюк, літературного походження. Твір оспівує чесноти головного героя: оповідач просить братів і сестер послухати розповідь про славного хлопця капітана, вірного слугу цесаря, який, повернувшись з війська у батьківську оселю, почав газдувати. Однак непосильні податки і визиски не давали стати на ноги. Потом полита земля мало віддавала, а в глибоких долинах і зелених гаях збирались товариші, ставали збійниками. До них пристав і Яношік, а незабаром і очолив рух:

Vylúpili panské najbohatšie domy,
Do nichž bili gyle jako jasné hromy.
Hostince, kusie, zemanské osady

Velice su oval Janošik chlop mlady.

(Грабували найбагатші панські будинки,

По них били, наче ясні громи.

Дороги, замки, земанські оселі

Тримав у руках Яношік, молодий легінь).

Як видно, резюмує фольклорист, особа Яношіка цікавила здавна поетів, і, крім дрібних віршів, йому присвячена велика поема. "У нашій літературі не було доси нічого про Яношіка. За те гуцульський опришок Довбуш, змальований незвичайно красно в поемі також гуцульського поета Федьковича. Він написав ще, як звісно, й драму п.н. "Довбуш", але драма являється супроти поеми зовсім слабою" [2, 17].

Здатність захопити в аналітичне коло якомога більше паралелей робить стапо В.Гнатюка "Словацький опришок Яношік" насправді ґрунтовною розвідкою в царині компаративістики. Вслід за скрупульозним розглядом соціально історичного тла, на якому народжуються такі питажжі (загальні уваги про опришків; Яношік в обличчю історії), дослідник зупиняється на не менш важливій проблемі "Яношік в народній поезії" [ч.3]. "Про Яношіка, як унас про Довбуша і Кармелюка, ходить між простим народом, ще живе в поближу Гатр, велике число пісень та оповідань. Руських прозових оповідань про нього доси не записав ніхто, хоч не може умвати ніякому сумнівові, що вони є, так як є баяда про нього..."

[2, 17–18]. Будує свою роботу В.Гнатюк на словацьких і польських матеріалах, бо їх, як зауважує автор “доси оголошено найбільше” [2, 18]; тим самим він вносить суттєву зустрічну перспективу для наступних розвідок у пошуку нових зразків і паралелей.

Фольклоризований Яношік представлений завдяки повному набору типових рис народного героя, які є обов'язковими і означені терміном “загальні місця”. Це ідеальний опришок, дорідного росту, мужньої краси, швидкого розуму, надлюдської сили, відчайдуш, водночас простий, добродушний, набожний. Він розбійник, але користується популярністю і любов'ю серед простого люду, вчить дурних розуму, карає винних, стає в оборону знедолених, — він патріот. Він може знатися з надприродними силами.

Існує декілька варіантів біографічних подробиць щодо походження Яношіка (один уже згадувався). Загальним місцем є гори Татри — колиска появи на світ народного месника. Кожна з місцевостей вважає за честь називатися його родинним місцем. Згідно з уже відомими версіями, Яношік став месником бо:

1) батько не зміг дати викупу місцевому лідичу за сина, якого він хотів вивчити на священика, і той пішов у опришки (словац. варіант);

2) Яношік-студент, повертався на вакації і, попросившись на ночівлю до, як виявилось, відьми, дістав надприродну силу (пол., а швидше суто лемківський варіант).

Майже у всіх баладних версіях подібним є процес відбору побратимів (мав під собою дванадцять опришків): “один прискакував до ялиці і втинав її верх; другий відстрілював верх пістолетом; третій ломив найгрубше дерево; иньший роздавлював в кулаці найтвердший камінь — словом кожний показував свою штуку” [2, 21].

Схожість сюжетів, що розкривають дії Яношіка, скеровані на захист бідних, виявляє В.Гнатюк і в баладах про І.Кармелюка (історія з допомогою селянинові у придбанні волів, або зі скупкою бабою, якій месники дали грошей на чоботи, а та їх не купила, за що й була покарана).

Історія про те, як “звізда Яношіка стала заходити за хмару”, подібна до трагічного фіналу діянь О.Довбуша: обидва були спіймані під час відвідин любові. Яношік не зміг боронитися, бо був “без одіжи і топірця”. За іншою версією, коханка-зрадниця, довідавшись, що сила героя у чересі, запропонувала Яношіку купіль, у якій він і був спійманий жандармами.

Арештований Яношік роздумує над своєю долею і не знаходить в ній нічого такого, що слід було б показувати. Він

промовляє слова, що стали піснею і які своєю силою дорівнюють найкращим перлам народної поезії:

слов.: Ja chodil po zboji za svobodou zlatou.

Aby som rozrá al puta svojich bratov.

Svoboda, svoboda, svobodienka moja,

Pre teba mne pani šibenice stroja!

(Я ходив на збої за свободу золоту

Щоби розбивати пута для своїх братів,

Свободо, свободо, свободонько моя,

Через тебе мені пані шибеницю готує!)

Пор. з піснею І. Кармелюка:

Зовуть мене розбійником, кажуть розбиваю:

Не убив же я нікого, бо й сам душу маю.

А що візьму в багатого, то вьогому даю,

А так гроші поділивши вже ж гріха не маю...

Різноваріантний, але типологічно схожий характер мають трагічно фінальні, композиційно завершальні народнопісенні твори про месників.

Дивуються люди, спостерігаючи, як ведуть Яношіка (Янічка) до шибениці, а він покійрно йде, не використовуючи ні своєї чудодійної сили, ані не закликаючи побратимів, які, поза сумнівом, є у натовпі, до помсти:

пол. Cudują sie ludzie, cudują sie pany,

Co Janiczek robi pod szubieniczkami.

(Дивуються люди, дивуються пани.

що Янічек робить під шибеницею):

слов. Ti trečianski pani

Divajú sa z brany,

Čo robi Janičok

Pod šibeničkami.

Čoby robil? Visi!

Keď zaslužil, musí;

Zmokla mu kosiel'ka

Od studenej rosy.

Nezmokla mu ona

Od rosy studenej,

Lež mu ona zmokla

Od krve červenej

Ľožíčaj mu, mila.

Bieleho ručníčka,

Vy si mohol utret'

укр. Ті тренчинські пані

Дивуються з кари,

Що робить Янічок

Під шибеничками.

А що б робив? Висить!

Раз заслужив, мусить:

Змокла му сорочка

Від студеної роси.

Не змокла сорочка

Від роси студеної,

Тільки йому змокла

Від крові червоної.

І лозич йому, мила

Білого рушничка,

Би він собі витер

„Так перейшов я, – резюмує академік В.Гнатюк, – ціле життя Яношіка по народнім переказам. Що тут при вичислюваню ріжних оповідань про нього впадає в очи, то велике число вандрівних мотивів, яких серед текстів я не зазначував, щоби не відривати уваги від головної гадки, а постановив їх зібрати при кінци” [2, 36]. Ось ці спільні, за В.Гнатюком, місця:

1. Родинне місце, за яке сперечаються різні місцевості. В українському фольклорі – те саме з О.Довбушем та І.Кармелюком;

2. Причина, яка спонукала героїв іти у збійники (опришки, гайдамаки тощо);

3. Усі народні месники наділені чудодійною силою, їх не бере кули;

4. Їх оточує одна кількість вірних побратимів – дванадцять;

5. Схожі мотиви зради (Яношік і Довбуш, наприклад, втрачають змогу боронитись, бо секрет їхньої сили розгадують підступні жінки);

6. Тільки крайня необхідність змушує їх до кровопролиття, вони мстять тільки захищаючи скривджених.

Значний пласт східнослов'янського фольклору був максимально відкритий для В.Гнатюка. Вільно оперуючи знаннями не тільки української, російської, польської, словацької, чеської мов, а занурюючись у специфіку діалектів, він міг здійснювати геніальні розвідки у царині народної творчості, і робота „Словацький опришок Яношік в народній поезії” – тому яскраве свідчення. Він сміливо йшов у глибини мовних пластів, доводячи схожість розвитку матеріальної і духовної культур різних народів, а особливо близьких етнічно. Проводячи типологічні паралелі на прикладі творів про народних месників, вчений ще раз потвердив загальноновизнану закономірність, що для „слов'янських культур завжди дуже важливою була тріада: людина – суспільство – історія” [3, 10].

Література:

1. Бгабга Гомі. Націсрозповідність // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст., Львів, 1996 – С.559-562.
2. Гнатюк В. Словацький опришок Яношік в народній поезії – Записки Наукового Товариства імені Шевченка, Львів, 1899, Т.Г XXXIV-XXXV, кн. V, VI, с.1-30.
3. Зубрицька Марія. Передмова / Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст., Львів, 1996 – С.10-21.